

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΣΤΗ ΖΩΜΙΝΘΟ

—Ο μινωικός πλούτος του Ψηλορείτη

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
Αρχαιολόγος

01

Ο Γιάννης Σακελλαράκης και η Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη στο Ιδαίο Άντρο το 1984.

Είναι χτισμένο στα 1.200 μ. υψόμετρο, εκτείνεται σε 1.600 τ.μ. και διαθέτει περισσότερους από 58 ισόγειους χώρους: το κεντρικό κτήριο της Ζωμίνθου φαίνεται πως το κατοικούσαν άρχοντες, μέλη της δυναστείας της Κνωσού, που ήλεγχαν από εκεί το Ιδαίο Άντρο, το ιερότερο σπήλαιο της Κρήτης. Έκτοτε γνώρισε πολλούς ενοίκους, Μυκηναίους, Ρωμαίους και Βυζαντινούς, Ενετούς και Τούρκους, ώσπου να το σκεπάσει η Ιδαία Γη και αιώνες μετά, το 1982, να αρχίσει να το φέρνει ξανά στο φως η σκαπάνη του ζεύγους Σακελλαράκη.

1950
έως
1200 π.Χ.

02

Χάλκινο ειδώλιο σεβίζοντος,
από τον Χώρο 28.

ΣΕ ΕΝΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ΓΡΑΦΕΙ: «ΟΤΑΝ ΑΡΧΙΣΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ Άντρο τον Αύγουστο του 1982, ο Γιαχουντής, Ανωγειανός βοσκός, μου είπε ότι πότιζε τα ζώα του στη Ζώμιθο. Ζώμιθος. Ζώμινθος. Αμέσως ήχησε στ' αυτιά μου μια λέξη προελληνική, όπως δηλώνει η κατάληξη -ινθος. Μια λέξη μινωική».

Και δεν ήταν μόνο η λέξη μινωική. Ήταν και ο τόπος μινωικός. Τοίχοι, που μόλις διακρίνονταν πάνω από το χώμα και μέσα στη βλάστηση, διέτρεχαν το ύψωμα, συναντούσαν ο ένας τον άλλον και έφτιαχναν ορθογώνια. Θραύσματα κεραμεικής βρίσκονταν διάσπαρτα στο έδαφος και κατηφόριζαν τις πλαγιές του. Και το όνομα του τόπου παρέμενε, τόσους αιώνες μετά, μινωικό.

Οι τοίχοι καθαρίζονται, η κάτοψη σχεδιάζεται, τα σκαπτικά εργαλεία χαμπλώνουν μέσα στα δωμάτια. Η ανασκαφή προχωρεί στο ρυθμό που υποβάλλει το βουνό, αλλά και η επιστημονική ανάγκη. Ένα ολόκληρο κτήριο έρχεται στο φως κοντά στα 1.200 μ., επάνω στον Ψηλορείτη.

Το ίδιο το κτήριο είναι ένα εύρημα μοναδικό. Το γεγονός ότι οι «θαλασσοκράτορες» Μινωίτες των μεγάλων ανακτόρων, των εκτεταμένων παράλιων και πεδινών

03

Κάτοψη του Κεντρικού Κτηρίου (2015).

04

Αεροφωτογραφία του Κεντρικού Κτηρίου (2015).

05

Χρυσό έλασμα τυλιγμένο, το οποίο όταν ξετυλίχθηκε έδωσε την εικόνα ενός πλοίου χαραγμένου στο πολύτιμο υλικό.

03

οικισμών και των πάμπολλων λιμανιών, διατηρούσαν παράλληλα ένα μεγάλο κτήριο τόσο ψηλά σε μια ορεινή περιοχή, οδηγεί σε νέους δρόμους τη μινωική αρχαιολογία και της δίνει μία διάσταση ορεινή.

Με πάνω από 58 ισόγειους χώρους (εικ. 3), συνολικού εμβαδού άνω των 1.600 τ.μ., και με τουλάχιστον δεύτερο όροφο ή και τρίτο σε μεγάλο μέρος του, αποτελεί το μεγαλύτερο γνωστό οικιστικό κέντρο των μινωικών χρόνων πάνω στα βουνά.

Το κτήριο, ογκώδες, βαρύ και σκληρό (εικ. 4), μοιάζει βγαλμένο μέσα από την Ιδαία Γη. Και η αρχαιολογική σκαπάνη, που σταδιακά ξεγυμνώνει τους τοίχους του από το χώμα, επιτείνει αυτή την εντύπωση... Σαν να αναδύεται μέσα από τη γη του Ψηλορείτη. Η εξαιρετική και άμεσα διαθέσιμη πρώτη ύλη μαζί με την οικοδομική μαστορία των Μινωιτών είχαν ως αποτέλεσμα ένα από τα καλύτερα διατηρημένα μινωικά κτήρια με τοίχους που σώζονται, 3.500 χρόνια μετά, σε ύψος άνω των 2,50 μ. Ώσπου ένας καταστροφικός σεισμός λύγισε τους τοίχους του και γκρέμισε τα πατώματά του. Η ζωή του κτηρίου διακόπηκε απότομα· αλλά όχι και του τόπου. Οι άνθρωποι επέστρεψαν και ξαναπέρασαν,

στάθηκαν, εγκαταστάθηκαν. Ήρθαν Μυκηνάιοι, Ρωμαίοι και Βυζαντινοί, Ενετοί και Τούρκοι. Όλοι άφησαν τα ίχνη τους στη Ζωμίνθο.

Πολυάριθμα αγγεία διαφόρων τύπων και σχημάτων, χάλκινα εργαλεία, ένα μαχαίρι και μια λαβίδα, κάποια λίθινα, ένας κεραμικός τροχός, μια δεξαμενή και ένας μεγάλος κεραμικός κλίβανος (εικ. 22), που αποκαλύφθηκε τελευταία στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου, οδήγησαν στην αναγνώριση ενός κεραμικού εργαστηρίου. Αναρίθμητα κύπελλα και χύτρες, λυχνάρια και θυμιατά, πρόχοι και αμφορείς, αγγεία ακόσμητα και κοσμημένα, βρέθηκαν άλλα πεσμένα από τα ξύλινα ράφια τους, άλλα τοποθετημένα σε πέτρινους πάγκους, ακόμη και σε κόγχες. Ήταν άραγε η αγορά της ίδιας της Ζωμίνθου για την οποία προορίζονταν, ή εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των διερχομένων στα όρη προς τη Νίδα και το ιερό σπήλαιο, το Ιδαίο Άντρο;

Ασφαλώς δεν λείπουν οι αποθηκευτικοί χώροι. Δύο έχουν ανασκαφεί στο κτήριο, ευρύχωροι αν και μικρών διαστάσεων, και μάλιστα ημιυπόγειοι – για να κρατούν τη δροσιά της γης –, αλλά και υπέργειες αποθήκες, όπως αυτή του άνω ορόφου του Χώρου 57. Σε αυτούς βρέθηκαν μεγάλα πιθάρια, ακέραια ή σε θραύσματα, με ωραία διακόσμηση. Επιπλέον, σε κάθε χώρο όλων των ορόφων βρέθηκαν ένα έως δύο πιθάρια για την αποθήκευση διαφόρων υλών και αντικειμένων. Σε ένα χώρο εντοπίστηκε ένα εύρημα που κάθε άλλο παρά ξενίζει: μια απανθρακωμένη στοιβα ξύλων.

Τι θα μπορούσαν να φυλάσσουν στις αποθήκες τους οι κάτοικοι της Ζωμίνθου, παρά ξυλεία για τις καθημερινές τους ανάγκες –να ζεσταίνονται και να μαγειρεύουν–, τρόφιμα, όπως κριθάρι, όσπρια, τυρί, μέλι και φρούτα, και ασφαλώς λίπος για φωτισμό και για τη συντήρηση των προϊόντων. Ακόμη, λάδι, εφόσον γνωρίζουμε τώρα την ύπαρξη ελιάς, και πιθανώς αλάτι, μαλλί ή υφάσματα.

Μεταξύ των πολλών χώρων του κτηρίου συναντώνται και εκείνοι των συναθροίσεων, της τέρψης ή της φιλοξενίας. Χώροι μικροί με μεγάλα παράθυρα που αφήνουν το φως να πλημμυρίζει το εσωτερικό και τους τοίχους τους καλυμμένους με λευκά ή πολύχρωμα κονιάματα εξαιρετικής ποιότητας, που σώζονται στο ύψος στο οποίο διατηρούνται και οι τοίχοι. Τα καλής ποιότητας κονιάματα, συχνά διακοσμημένα με χρωματιστές ταινίες ή και με άλλα θέματα –φυτικά μοτίβα, πουλιά ή ψάρια, όπως δείχνει η πολυχρωμία τους–, καθώς και οι μεγάλοι χώροι με πολύθυρα, κίονες, τελετουργικές εστίες, μαρτυρούν τον κοσμικό χαρακτήρα των χώρων αυτών.

Στα λογιστικά αρχεία Γραμμικής Β γραφής από το ανάκτορο της Κνωσού αναφέρονται αναρίθμητα πρόβατα με τους πολλούς βοσκούς τους. Ωστόσο, η γη που έβοσκαν τα πρόβατά τους ήταν πάντα ένα μυστήριο. Σε ποια όρη, άραγε, να διέμεναν κατά τους θερινούς μήνες, όταν επέστρεφαν από τα χειμαδιά; Πού μεγάλωναν τα αρνιά για το κρέας τους, πού κούρευαν τα πρόβατα για το μαλλί τους και πού άρμεγαν τα αιγοπρόβατα για το γάλα τους;

Ο πλούτος του βουνού, όμως, δεν σταματά στην κτηνοτροφία.

Σημαντική πλουτοπαραγωγική πηγή αποτελούσαν οι δρυμοί από τους οποίους οι άνθρωποι προμηθεύονταν ξυλεία κατάλληλη για τη ναυπηγική και την επιπλοποιία, το ίδιο και τα βότανα, με αρωματικές ή και ιαματικές ιδιότητες, όπως το δίκταμο. Προϊόντα ίσως πιο περιζήτητα στις αγορές της Ανατολής και της Αιγύπτου από το λάδι των κρητικών πεδιάδων. Εξίσου σημαντικά θα πρέπει να ήταν η μελισσοκομία, τα ορυκτά, ακόμα και ο πάγος.

Η θέση βέβαια του κτηρίου δεν επελέγη τυχαία. Στη Ζωμίνθο συγκλίνουν τα περισσότερα μονοπάτια προς τα όρη για τον ερχόμενο από τη βόρεια ακτή της Κρήτης. Από αυτή θα περάσεις αν θέλεις να πας ψηλότερα στον Ψηλορείτη, όποιος κι αν είναι ο προορισμός σου: η Νίδα, το Ιδαίο Άντρο, η Ανάληψη ή ο Τίμιος Σταυρός.

Ο Γιάννης Σακελλαράκης έλεγε ότι η Ζωμίνθος είναι η πιο σημαντική ανασκαφή της ζωής του, και ήταν περίεργο για έναν ανασκαφέα που είχε αποκαλύψει τέτοιο πλούτο. Οραματίστηκε τους θησαυρούς που έκρυβε η γη και έμελλε να βρεθούν,

07

τόσο στα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του αλλά κυρίως μετά το θάνατό του. Κι ακόμη, πλούτισε τον γυμνό τόπο με δέντρα, όπως θα ήταν στην αρχαιότητα. «Το δάσος του Σακελλαράκη» λένε οι Ανωγειανοί. Η τρικοκιά της Ζωμίνθου, που βρίσκεται στο χώρο της ανασκαφής, κηρύχθηκε «μνημείο της φύσης».

Το Κεντρικό Κτήριο, όπως αποδείχθηκε από τις τελευταίες ανασκαφές, είναι ασφαλώς μεγαλύτερο από τις συνήθεις μινωικές «επαύλεις». Έχει έκταση 1.600 τ.μ. και περιβάλλεται από εκτεταμένο οικισμό που ξεπερνούσε τα 4 στρέμματα.

Οι μινωικές «επαύλεις» χτίζονται συνήθως στην ΥΜ ΙΑ περίοδο (1700-1600 π.Χ.). Είναι αποτέλεσμα της πολιτικής οικονομικής οργάνωσης των ανακτόρων, εξυπηρετούν έναν ορισμένο σκοπό και είναι βραχύβιες και ελεγχόμενες από μεγάλα ανακτορικά κέντρα, όπως της Κνωσού.

Το Κεντρικό Κτήριο στη θέση «Άλωνες» της Ζωμίνθου, απομακρυσμένο από τα μεγάλα κέντρα, χτίστηκε συγχρόνως με τα πρώτα ανάκτορα και συνεχίζει τη ζωή του με μικρές διακοπές μέχρι τα νεότερα χρόνια.

Λείψανα της εποχής των Παλαιών Ανακτόρων βρέθηκαν σε πολλά σημεία του νεοανακτορικού κτηρίου, με πιο σημαντικά αυτά που βρέθηκαν στην κορυφή του λόφου, στους Χώρους 50-52, 30, 57 κ.α., αλλά και στην περιφέρεια του Κεντρικού Κτηρίου που δείχνει την τεράστια έκτασή του στα παλαιοανακτορικά χρόνια.

Το Κεντρικό Κτήριο έχει πολλά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα ανάκτορα. Ο προσανατολισμός στη νεοανακτορική του φάση, από βορρά προς νότο, είναι ένα από αυτά, ενώ εκείνος του παλαιοανακτορικού κτηρίου διέφερε ελαφρά από αυτόν του νεότερου. Στοιχείο ανακτορικό αποτελούν ακόμη οι οδοντώσεις στο δυτικό τμήμα του και η αυλή στην κορυφή του λόφου που καταστράφηκε στα ρωμαϊκά χρόνια και πιθανώς μία δεύτερη αμέσως βόρεια από την πρόσοψη, όπως έδειξε πλακόστρωτο που αναφάνηκε στις πρώτες έρευνες του 1983.

Η δομή του κτηρίου, ο προσανατολισμός, η ρωμαλέα κατασκευή του, τα ευρήματα δείχνουν ότι πρόκειται για ένα σημαντικό κέντρο, ένα «ανάκτορο στο βουνό» θα έλεγαν οι σύγχρονοι αρχαιολόγοι.

Επιλογή του τόπου

Η Ζωμίνθος σε ύψος 1.200 μ. (1.187 μ., για την ακρίβεια) βρίσκεται ακόμη ψηλότερα και από το σημερινό χωριό των Ανωγείων, από το οποίο απέχει 10 χλμ. Αποτελεί μοναδική περίπτωση οικισμού της Μινωικής περιόδου, σε τέτοιο υψόμετρο, αν εξαιρέσει κανείς τους μινωικούς οικισμούς-καταφύγια της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου ή κάποια ιερά κορυφές.

Σε χαμηλότερο επίπεδο, στη βορειοανατολική πλαγιά του Ψηλορείτη, έχουν βρεθεί σταθμοί προς τη Ζωμίνθο, με σημαντικότερο το μέγαρο του Σκλαβόκαμπου.

Τα σφραγίσματα του Σκλαβόκαμπου δηλώνουν την ύπαρξη μιας διοικητικής αρχής στο βουνό που ξεκινάει από ψηλά και προχωρεί προς την πεδιάδα. Ίσως

06 Κλιμακοστάσιο Χώρου 35β.

07 Παλαιοανακτορικό συγκρότημα με τέσσερις χώρους (Χώροι 50-52 και 30).

08 Το σφράγισμα των Χανίων.

αποτελούν τμήμα μιας αλυσίδας σχέσεων και σημαίνουν την πορεία από και προς το ιερό βουνό ή από το κέντρο της Ζωμίνθου προς την πεδιάδα.

Το ύψος που βρίσκεται η Ζώμινθος είναι επομένως περιέργο και εξαιρετικά σημαντικό. Είναι φυσικό λοιπόν να αναζητείται η αιτία αυτής της επιλογής.

Η συνολική δομή του κτηρίου δείχνει ότι δεν ήταν μια εποχική εγκατάσταση βοσκών αλλά μια πολυτελής έδρα σημαντικών παραγόντων της μινωικής ζωής. Ασφαλώς, η κτηνοτροφία, όπως φαίνεται από τις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής της Κνωσού, και οι συναφείς δραστηριότητες, όπως η υφαντική, η τυροκομία, αλλά και τα πλούσια δάση και τα βότανα, έπαιζαν ρόλο στην ύπαρξη ενός μεγάλου κέντρου, όπως η Ζώμινθος. Ο χώρος όμως έδειξε ότι δεν ήταν μόνο αυτός ο λόγος της ύπαρξής του.

Η Ζώμινθος βρίσκεται στο δρόμο προς την Ίδα. Συγκεκριμένα, στο σταυροδρόμι που οδηγεί στο οροπέδιο της Νίδας και το Ιδαίο Άντρο με έναν βορινό δρόμο από τον Σκλαβόκαμπο, έναν βορειοανατολικό από την Κνωσό και τον Κρουσώνα, που είναι η πιθανή πορεία την οποία ακολούθησε ο Πλάτων (*Νόμοι*), έναν βορειοδυτικό από την Αζό και έναν νότιο δρόμο από και προς την πεδιάδα της Μεσσαράς.

Μετά τις τελευταίες έρευνες στο Ιδαίο Άντρο από τον Γ. Σακελλαράκη γνωρίζουμε την πολύ πρόωμη, από τα νεολιθικά χρόνια, κατοίκηση του Ιδαίου Άντρου και τη λειτουργία του ως λατρευτικού κέντρου από την εποχή των Πρώτων Ανακτόρων. Το Ιερατείο του Ιδαίου Άντρου απαρτιζόταν από ισχυρά γένη που διαχειριζόνταν τον πλούτο του βουνού και του ιερού σπηλαίου. Δεν πρέπει, επομένως, η διαχείριση του σπηλαίου να διαρκούσε μόνο τρεις περίπου μήνες, όσο δηλαδή το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες. Κάποιο άλλο κέντρο προσιτό στους ιερείς και τους πιστούς θα πρέπει να λειτουργούσε τους λοιπούς μήνες. Η Ζώμινθος βρίσκεται σε σημείο που, από άποψη κλίματος, επιτρέπει την πρόσβαση σε όλες τις εποχές και, επιπλέον, με τις εναλλαγές των νεφών και της ομίχλης με τον ήλιο, διαθέτει το φυσικό περιβάλλον που θα επέτρεπε τη σκηνική παρουσίαση των δρωμένων από το ιερατείο, με την προϋπόθεση ότι οι κλιματολογικές συνθήκες δεν έχουν αλλάξει πολύ. Τη σχέση με το Ιδαίο Άντρο είχε επισημάνει από το 1983 ο Γ. Σακελλαράκης.

Προϋπόθεση για δημιουργία οικισμού είναι το νερό. Στην περιοχή της Ζωμίνθου υπάρχουν τρεις πηγές, η μεγαλύτερη από τις οποίες σώζει χαρακτηριστικά το όνομα Ζώμινθος. Στη σύγχρονη εποχή υπήρχε ένα μιτάτο και ένα αλώνι που βρίσκονται στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο. Από εκεί προφανώς πήρε το όνομα «Άλωνες» η θέση όπου βρίσκεται ο μινωικός οικισμός. Ο χαμηλός λόφος, τα βοσκοτόπια, το μικρό οροπέδιο ευνοούν τη μόνιμη εγκατάσταση.

Η ανασκαφή από τον Γ. Σακελλαράκη, την οποία συνεχίζουμε, αποκάλυψε το απροσδόκητα σημαντικό κτήριο, διαστάσεων μέχρι στιγμής 1.600 τ.μ., με δύο, ή και περισσότερους, ορόφους, που στην αρχική του μορφή ίσως να θύμιζε το κτήριο που εικονίζεται στο γνωστό σφράγισμα των Χανίων (εικ. 8). Οικοδομήθηκε από αδρά κατεργασμένους ασβεστόλιθους κατά την ΥΜ Ι περίοδο (γύρω στα 1700 π.Χ.), πάνω στα ερείπια παλαιότερης οικοδομής, τμήματα της οποίας διατηρούνται σε διάφορα σημεία του χώρου. Η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη και επιφυλάσσει εκπλήξεις. Ωστόσο, ένα σύντομο πέρασμα από χώρους που έχουν ερευνηθεί μπορεί να δώσει τόσο το χαρακτήρα ενός τέτοιου κτηρίου, όσο και τη λειτουργία του διοικητικού συστήματος στα μινωικά χρόνια. Το Κεντρικό Κτήριο δεν ήταν μεμονωμένο αλλά, όπως έδειξαν οι γεωμαγνητικές έρευνες, κατά τις οποίες φάνηκαν τοίχοι γύρω από αυτό, περιβαλλόταν από οικιστικά σύνολα σε επιφάνεια τουλάχιστον τεσσάρων στρεμμάτων, μεγάλο τμήμα των οποίων είχε καταστραφεί πιθανώς από την καλλιέργεια.

Το σχέδιο του Κεντρικού Κτηρίου οφείλεται σε έμπειρο και ευφυή αρχιτέκτονα που χειρίστηκε το φυσικό τοπίο με σοφό τρόπο. Είναι χτισμένο με μεγάλους ογκόλιθους, το μήκος των οποίων συχνά φτάνει το ένα μέτρο, τόσο στους εξωτερικούς όσο και στους εσωτερικούς τοίχους. Οι εσωτερικές θύρες έχουν μεγάλα ανοίγματα,

09

Τα τρία κωνικά ποτήρια κοινωνίας-ρυτά με διακόσμηση καλαμοειδών που βρέθηκαν σε κόγχη, στον Χώρο 15.

10

Αποψη του Ψηλορείτη.
Φωτ.: Γ. Πετράκης.

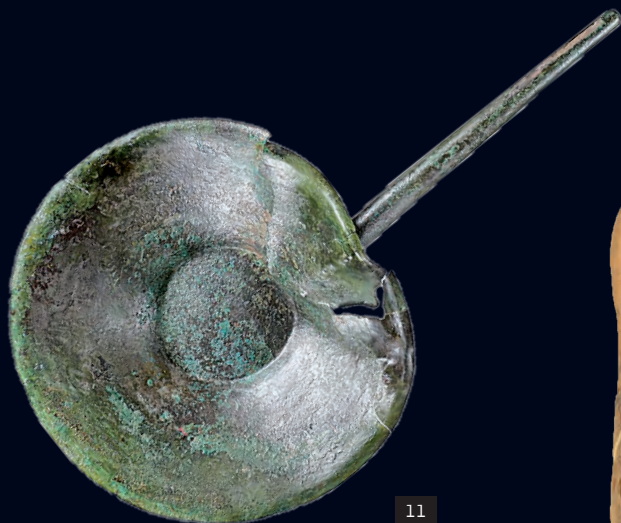

09

10

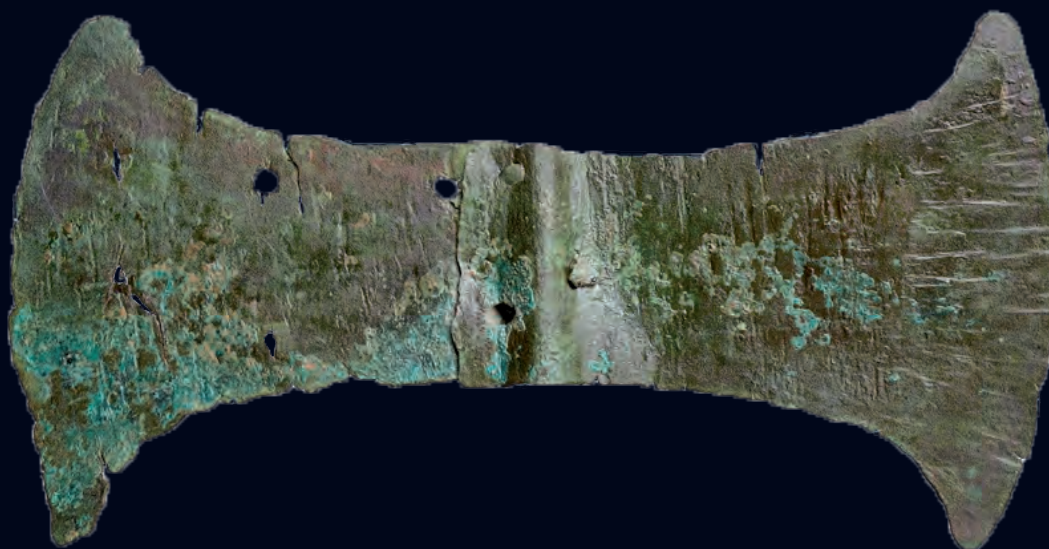
11

12

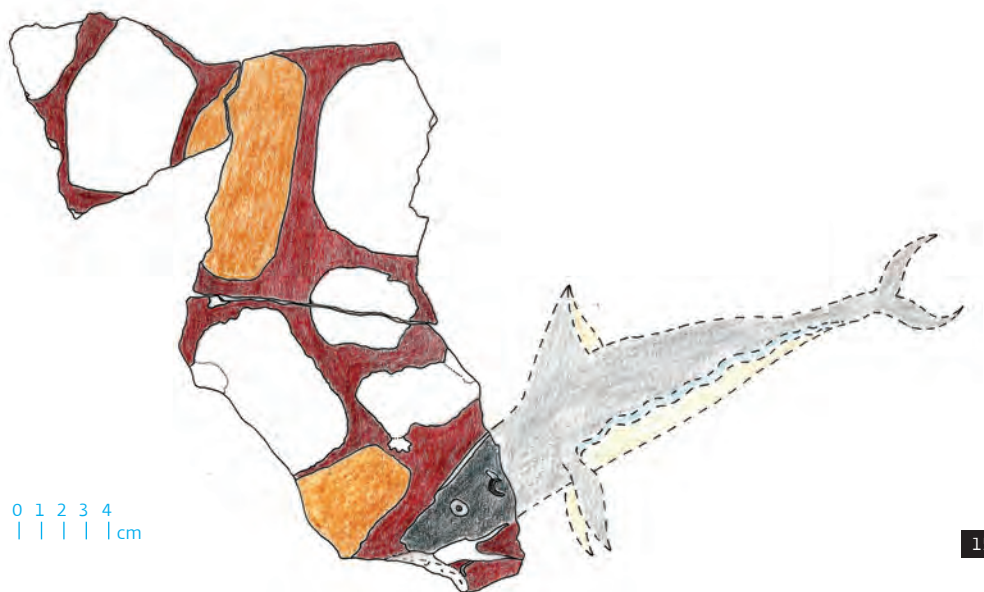

13

14

15

μέχρι ένα μέτρο. Κάποιοι εσωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρότερες πέτρες και πλίνθους. Σε ορισμένες περιπτώσεις (παράθυρα, πόρτες) οι λίθοι είναι πελεκημένοι. Το ξύλο, που χρησιμοποιήθηκε πολύ σε δοκάρια πατώματος, κίονες και πλαίσια θυρών, διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, αν και καμένο. Το Κτήριο διαθέτει πολυτελείς εσωτερικούς τοιχογραφημένους ιδιωτικούς χώρους διαμονής ή και κοιτώνες των αρχόντων (Χώροι 7-9, 41-43) (εικ. 3), αποθηκευτικούς χώρους, κλίμακες (Χώροι 11, 12, 19, 35β) (εικ. 6), μαγειρεία (Χώρος 58), φωταγωγούς (Χώροι 19, 51), αυλή, εργαστήρια κεραμεικής, λίθου (ορείας κρυστάλλου), ίσως και μεταλλουργίας, χώρους λατρείας ή ομαδικών συγκεντρώσεων (Χώροι 25, 26/53, 28, 49, 50-52), θυρωρείο. Όλοι οι χώροι του νεοανακτορικού κτηρίου εμφανίζουν ομοιομορφία ως προς την κατασκευή. Εξάιρεση αποτελούν οι χώροι –κυρίως ανοίγματα (πόρτες, παράθυρα)– που κλείστηκαν πρόχειρα, προφανώς μετά την καταστροφή, στην ίδια δηλαδή χρονική περίοδο ή κάπως αργότερα, στη Μυκηνναϊκή περίοδο, όπως δείχνει η κεραμεική. Επισκέψιμο πάντως ήταν και στα αρχαϊκά χρόνια.

Για τη μεγαλύτερη κατανόηση των χώρων εγκατάστασης δίνεται μια σύντομη περιγραφή όσων χώρων έχουν ερευνηθεί.

Εξωτερικός βόρειος τοίχος

Ο εξωτερικός βόρειος τοίχος ήταν το πρώτο σημείο που ανέσκαψε ο Γ. Σακελλαράκης το 1983, μετά την επισήμανση του χώρου το 1982, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο Ιδαίο Άντρο. Το ύψος των τοίχων που ξεπέρασε τα 2,50 μ., τα παράθυρα και η είσοδος δίνουν μεγαλοπρεπή όψη, ενώ έξω από τον τοίχο υπήρχε πλακόστρωση από πλάκες μικρού και μεσαίου μεγέθους, πιθανώς ένας αύλειος χώρος. Στη βάση του τοίχου υπήρχε κρηπίδωμα. Ο τοίχος εξωτερικά διατηρούσε ίχνη ασβεστοκονιάματος. Το γεγονός αυτό ίσως σημαίνει ότι ήταν επιχρισμένος. Δεν διασώθηκαν «λατομικά σημεία» στις ογκώδεις τραχιές πέτρες.

Πλήθος κυπέλλων κυρίως, αλλά και άλλων αγγείων βρέθηκαν τόσο έξω από τον εξωτερικό τοίχο, όσο και πάνω στα παράθυρα ή στην είσοδο, σαν να εκσφενδονίστηκαν από το εσωτερικό με τον ισχυρό σεισμό. Έξω από τον βόρειο τοίχο σώζεται τμήμα πλακόστρωτης αυλής.

Από την κεντρική βόρεια είσοδο ξεκινάει ένας μεγάλος διάδρομος (Χώρος 10) μήκους 25 μ. και πλάτους 1,35 μ., που συνεχίζεται προς τα νότια διαμερίσματα, με ανοίγματα ανατολικά και δυτικά. Στο βορειότερο τμήμα του διαδρόμου βρέθηκαν «καρποδόχοι» χονδροειδείς, όμοιες με αυτές που ήρθαν στο φως και σε άλλους χώρους, ακέραιες ή σε θραύσματα. Το είδος αυτό, όπως θα φανεί πιο κάτω, φαίνεται ότι έχει ειδική σημασία.

Ο Διάδρομος 10 χωρίζει το κτήριο σε δύο πτέρυγες.

11

Χάλκινο θυμιατήρι.

12

Λίθινο αγγείο.

13

Αμφορέας από τον Χώρο 13.

14

Χάλκινος διπλός πέλεκυς.

15

Σπάραγμα τοιχογραφίας με απεικόνιση ψαριού.

16

17

Ανατολική πτέρυγα

Στην ανατολική πτέρυγα ανασκάφηκαν χώροι που αποτελούν εισόδους από τη βορειοανατολική πλευρά του Κεντρικού Κτηρίου (Χώροι 1-2). Μία είσοδος υπήρχε στη βορειοανατολική πλευρά, πιθανώς η θύρα από τον Χώρο 2 που οδηγεί στον τυφλό Χώρο 4, όπου διατηρείται το κατώφλι, θα υπήρχαν όμως και άλλες εισοδοί από τη νότια πλευρά, όπως δείχνουν κάποια στοιχεία.

Ένας σημαντικός χώρος είναι η δεξαμενή καθαρμών (Χώρος 3) που γωνιάζει και έχει μικρή κλίμακα παραπέμποντας στο σχήμα των συνήθων «δεξαμενών καθαρμών». Οι παχείς τοίχοι είναι επιχρισμένοι με άσπρο και κόκκινο κονίαμα. Ένα τμήμα αγωγού βρέθηκε στο δυτικότερο τμήμα, καθώς και μία ημικυκλική σειρά λίθων που ίσως περιέκλειε κάποιο αγγείο, πιθανότατα λεκάνη, σύνθετος σκεύος σ' αυτούς τους χώρους. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο Χώρος 7, διώροφος τουλάχιστον, γιατί διατηρεί δάπεδο ορόφου από πλάκες σχιστολίθου σε όλη την επιφάνεια, πεσμένες λοξά από νότο προς βορρά. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον αυτό το δάπεδο, μοναδικό στη διατήρησή του, με σχετικά παράλληλα μόνο στη Θήρα. Στο χώρο αυτό ήταν πλούσιος ο επιτοίχιος διάκοσμος με γαλάζιο, κόκκινο, μαύρο και πορτοκαλί χρώμα λεπτότατου κονιάματος. Άφθονα πολύχρωμα κονιάματα έδωσε και ο Χώρος 8, ο οποίος ήταν εφοδιασμένος εσωτερικά και με στρογγυλή κατασκευή που ασφαλώς θα περιείχε κάποια από τα φυτικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στο χώρο. Ο Χώρος 9, ο δυτικότερος από τα τέσσερα διαμερίσματα της πρόσοψης, είχε, εκτός από μια ανατολική θύρα στον άνω όροφο που τον συνέδεε με τον Χώρο 8, και μια δεύτερη θύρα στο ισόγειο που οδηγούσε στον κεντρικό Διάδρομο 10, δηλαδή ήταν άμεσα προσβάσιμος από την είσοδο που σε κάποια περίοδο σφραγίστηκε. Στη θέση της θύρας ιδρύθηκε βαθμιδωτός βωμός και βόθρος «θυσιών». Στη βορειοανατολική γωνία υπάρχει κτιστή ψηλή κατασκευή άγνωστης χρήσης. Κι αυτός ο χώρος, ωραία κτισμένος, κοσμήθηκε με πολύχρωμα κονιάματα και ήταν εφοδιασμένος με πιθάρια, ακόμη και στον πάνω όροφο. Ένα παράθυρο διασώζει το περβάζι και κάτω από αυτό θρανίο, όπως το γνωρίζουμε από το ανάκτορο της Κνωσού, τον Χώρο 10 των Αρχαίων, αλλά και από τις μικρογραφικές τοιχογραφίες της Κνωσού, όπου κυρίες κάθονται μπροστά από παράθυρα. Τα εξαιρετικά φροντισμένα αυτά δωμάτια φαίνεται ότι αποτελούν χώρους ιδιωτικούς και στους δύο ορόφους.

Νότια από τους Χώρους 7-8, διάδρομος, που ξεκινούσε από τον Διάδρομο 10, κατέληγε στο ύψος του Χώρου 7 σε κλιμακοστάσιο προς τον άνω όροφο (Χώροι 6, 22). Αντίστοιχα δωμάτια υπάρχουν στο νότιο τμήμα της δυτικής πτέρυγας του Κεντρικού Κτηρίου (Χώροι 41-44) που βρίσκονται επίσης ανατολικά του Διαδρό-

16

Σφραγίδα που εικονίζει δύο υδρόβια πουλιά, από τον Χώρο 28.

17

Σφραγίδα που εικονίζει σκορπιό, από τον Χώρο 28.

18

Σφραγίδα που εικονίζει γυναίκα με κεφάλι πτηνού.

19

Σφραγίδα που εικονίζει λέοντα, από τον Χώρο 28.

20

Ραμφόστομη πρόχους.

18

19

μου 10 και νότια του επιμήκου χώρου (ΥΜ Ι αυλή) στην κορυφή του λόφου (Χώροι 29, 30, 50-52 του παλαιότερου κτηρίου). Οι νότιοι χώροι έδωσαν πλήθος κονιαμάτων.

Την έκπληξη όμως στην ανατολική πτέρυγα επεφύλαξε ο χώρος στην κορυφή του λόφου. Ο χώρος αυτός (Χώροι 29 και 30), πάνω από τους παλαιότερους Χώρους 50-52, στην εποχή των Νέων Ανακτόρων αποτελούσε μια αυλή που περιβαλλόταν από τοίχους των διπλανών διαμερισμάτων και στο χτίσιμό του χρησιμοποιήθηκαν, εκτός από το ψευδοϊσοδομικό σύστημα, πλάκες όρθιες κατά διαστήματα, στον τύπο της ορθομαρμάρωσης, όπως γνωρίζουμε από αυλές, σαν τη δυτική αυλή της Κνωσού, οι οποίες όμως ήταν πιο καλαίσθητες με λαξευτούς πωρόλιθους. Δραματικά αλλάζει η μορφή του χώρου στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν πάνω στα μινωικά χαλάσματα οικοδομήθηκε ισχυρό κτίσμα για το οποίο χρησιμοποιήθηκαν οι μινωικοί τοίχοι, ενώ τέσσερις εγκάρσιοι τοίχοι δημιούργησαν τέσσερις χώρους που συνδέονταν μεταξύ τους με θύρες. Ο τρίτος από δυτικά ήταν προφανώς υπαίθριος και διέθετε χαμηλή τετράγωνη εστία, ενώ στον τέταρτο βρέθηκε πλακόστρωτο. Το ρωμαϊκό κτίσμα, η χρήση του οποίου είναι αβέβαιη, αν δηλαδή ήταν σπίτι ή στρατώνας, καταστράφηκε από φωτιά. Προφανώς ήταν μία από τις πολλές ρωμαϊκές εγκαταστάσεις που υπήρχαν στον Ψηλορείτη για την εκμετάλλευση του πλούτου στην περίοδο αυτή.

Κάτω από τη μινωική αυλή, που καταστράφηκε από τους Ρωμαίους, διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση εξαιρετικά σημαντικό παλαιοανακτορικό συγκρότημα με τέσσερις χώρους (Χώροι 50-52 και 30) (εικ. 3). Το παλαιοανακτορικό κτίσμα υπερβαίνει τα όρια των νεοανακτορικών Χώρων 29-30 και εκτείνεται πέραν αυτών προς βορρά και νότο, όπως δείχνει το εντυπωσιακό δάπεδο από μεγάλους πλακοειδείς ασβεστόλιθους. Όπως έδειξε η έρευνα, το κτίσμα θα ήταν διώροφο. Ο δυτικός Χώρος 50 (εικ. 7) ασφαλώς ήταν ο πιο σημαντικός. Με λείψανα κονιάματος λευκού στον τοίχο, διέθετε μακρύ θρανίο στον δυτικό τοίχο (ΝΔ γωνία) που επίσης είχε καλυφθεί με κονίαμα. Στο κέντρο της βόρειας πλευράς διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση κυκλική εστία με ευρύ πλήινο περιχέλιωμα που κοσμεύεται με σπείρα. Πιθανώς θα βρισκόταν στο κέντρο του χώρου που εκτείνεται βορειότερα

20

και καλύπτεται από τον νεοανακτορικό περίβολο (29). Μπροστά και νότια από την εστία βρέθηκε βάση κίονα με πολύ κάρβουνο δίπλα του, λείψανο του καμένου κίονα. Δυτικά της εστίας καμένη περιοχή δηλώνει πιθανώς την ύπαρξη καμένου υψηλού καθίσματος, ίσως θρόνου (:). Μπροστά στην εστία, ένα χρυσό τυλιγμένο έλασμα, πιθανώς μαγικό, που διέφυγε την προσοχή των αρχαίων συλητών, όταν ξετυλίχθηκε αποκάλυψε την εικόνα ενός πλοίου (εικ. 5) χαραγμένου στο πολύτιμο υλικό. Κατώφλια ωραία κατασκευασμένα και πολύθυρα μεταξύ των Χώρων 51, 52 και του Διαδρόμου 34 είναι τα λοιπά κατασκευαστικά στοιχεία. Ο ανατολικός χώρος ήταν προστώο: Διαθέτει δύο κίονες, ο βόρειος από τους οποίους εισχωρεί κάτω από το ΥΜ Ι κτίσμα. Πίσω από τους κίονες ήρθε στο φως ένας ορθογώνιος κτιστός βωμός γύρω από τον οποίο βρέθηκαν καμένα λείψανα θυσίας μεγάλων (βοοειδών) ζώων, ενώ ανατολικότερα προς τον Χώρο 30 βρέθηκε πήλινο κέρας ταύρου που πιθανώς προέρχεται από κάποιο ζωομορφικό ρυτό, όπως γνωρίζουμε από άλλους χώρους του κτηρίου, π.χ. ρυτό χοίρου και ταύρου (Χώρος 11), κέρασ αιγάγρου κ.λπ. Αρχιτεκτονικά ο χώρος αυτός είναι μεγαλοπρεπής, ο μεγαλοπρεπέστερος αυτής της περιόδου, ακόμη και σε σύγκριση με τα μεγάλα ανάκτορα, όπου κάτω από τα νέα ανάκτορα στα νεοανακτορικά συγκροτήματα δεν σώθηκαν τόσο μεγάλοι χώροι. Βορειότερα του Χώρου 50, ωραίος πλακόστρωτος χώρος με θρανία (Χώρος 25) απ' όπου προήλθε άλλος διπλός πέλεκυς, ήταν ασφαλώς δημόσιος χώρος, ενώ στα ανατολικά του ο Διάδρομος 24, που δεν ανασκάφηκε πλήρως, καταστράφηκε από τους Ρωμαίους. Στο νότιο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας, διάδρομος παράλληλος του 21 στο βόρειο τμήμα (Διάδρομος 34), που ξεκινούσε από τον 10, οδηγούσε στους Χώρους 42 και 43 που ήταν σημαντικοί εφόσον ο 42 έφερε κίονα μάλλον τελετουργικό και στη βορειοανατολική γωνία στενόμακρη κατασκευή, όμοια με αυτή του Χώρου 9, ενώ ο 43 είχε τοιχάριο που «έκρυβε» το νότιο τμήμα του από τους εισερχόμενους, ενώ στο νότιο μισό είχε θρανία. Μάλλον πρόκειται για δωμάτιο γυναικών. Ο Χώρος 41 ήταν προσβάσιμος τόσο από τον Διάδρομο 10, όσο και από τον Χώρο 42. Ο Διάδρομος 34 οδηγούσε επίσης από τον Προθάλαμο 34α μέσω του πολυθύρου στον Χώρο 51.

Δυτική πτέρυγα

Ο μακρύς Διάδρομος 10, μήκους 25 μέτρων, χωρίζει το ανατολικό τμήμα του Κεντρικού Κτηρίου από το δυτικό, που είναι εξίσου σημαντικό και περιλαμβάνει τόσο επίσημους χώρους όσο και εργαστήρια.

Συγκεκριμένα, οι Χώροι 11 και 12 είναι στην ίδια ευθεία με αυτούς της ανατολικής πτέρυγας (4, 7-9), έχουν όμως διαφορετική διάταξη, δηλαδή είναι περισσότερο δαιδαλώδεις από τους ανατολικούς, ήταν προσβάσιμοι από διάδρομο στον οποίο κατέβαινε κανείς με χαμηλή σκάλα σε σχήμα Γ (Χώρος 20). Πίθιο υπήρχαν παντού, όχι όμως στη συνήθη διάταξη των αποθηκών. Στον βόρειο τοίχο του Χώρου 11 βρέθηκε κόγχη στο ισόγειο, στην οποία ήταν τοποθετημένα ρυτό σε σχήμα χοίρου, πόδια ειδωλίου ταύρου και αγγεία που δηλώνουν ειδική χρήση του χώρου. Κάτω από το χώρο αυτό υπήρχε υπόγειος χώρος. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα έδωσε ο Χώρος 12: Δύο επιμήκη αντικείμενα άγνωστης χρήσης, μήκους 1 μ., με χαμηλό περιχειλωμά, μοιάζουν με το είδος της «ασαμίνθου», τις «Κύμβες» του Ακρωτηρίου της Θήρας. Ωστόσο, τα σκεύη της Ζωμίνθου δεν μπορεί να είναι λουτήρες γιατί είναι ρηχά. Θυμίζουν περισσότερο τα σημερινά μακρόστενα σκεύη που χρησιμοποιούν για το ψήσιμο άρτων στα χωριά. Ίσως ήταν λοιπόν φόρμες για κάποιο προϊόν ή ακόμη για τη μεταφορά πολλών αντικειμένων, είδος μακρόστενων δίσκων. Μαζί βρέθηκαν πίθος και πλήθος (135) κωνικών κυπέλλων.

Νότια των δύο αυτών δωματίων βρίσκονται οι Χώροι 26 και 53. Στα ανώτερα στρώματα, πάνω από τους μινωικούς λίθους, σχεδόν επιφανειακά, βρέθηκαν λείψανα επέμβασης αρχαϊκών, ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως διαπιστώθηκε και σε άλλα σημεία του κτηρίου. Στον άνω όροφο του χώρου αυτού, ο οποίος εν μέρει ανασκάφηκε, βρέθηκε πολύτιμο χάλκινο κύπελλο, η διακοσμη-

21

Θυμιάτηρι, από τον Χώρο 13.

22

Αεροφωτογραφία κεραμικού κλιβάνου.

21

μένη λαβή του οποίου στερεώνεται με καρφιά, ένα από τα σημαντικά ευρήματα του χώρου. Δίπλα του, πεσμένες από το πήλινο θρανίο της δυτικής πλευράς του δωματίου, βρέθηκαν δύο χονδροειδούς κατασκευής υψίποδες «καρποδόχοι», αρχαιότατου τύπου. Τα σκεύη αυτά περιείχαν το μεν ένα «αστραγάλους» – που έχουν σχέση, όπως γνωρίζουμε από το Ιδαίο Άντρο και αλλού, με τελετές ενηλικίωσης ή άλλες μαγικές πράξεις –, το δε δεύτερο κέρατο ελάφου. Παρόμοιες «καρποδόχοι» σε θραύσματα ή ακέραιες βρέθηκαν σε πολλούς χώρους του κτηρίου. Ιδιαίτερα όμως, και σε σχέση με το εύρημα του χώρου αυτού, πρέπει να σημειωθούν δύο άλλα αkéραια παραδείγματα που βρέθηκαν στον Χώρο 51 και περιείχαν επίσης κέρατα αιγάγρου. Πρέπει λοιπόν τα αγγεία αυτά να είχαν μία ειδική τελετουργική σημασία. Οι Χώροι 26 και 53 ήταν πλακόστρωτοι και αρχικά αποτελούσαν ενιαίο χώρο με δύο κίονες. Αργότερα χωρίστηκαν από τοίχο ο οποίος κάλυψε τον έναν από τους δύο κίονες. Ο κίονας στον Χώρο 26 διατήρησε το ξύλο που προέρχεται από κωνοφόρο, όπως έδειξαν οι σχετικές αναλύσεις. Ο χώρος ήταν εφοδιασμένος με θρανίο σε όλο τον ενιαίο δυτικό τοίχο των Χώρων 26 και 53, κάτω από ευρύ παράθυρο προς το φωταγωγό καθώς και στον βόρειο τοίχο του 53. Κάτω από το δυτικό θρανίο ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί λίθινος βωμίσκος με Γραμμική Α γραφή (εικ. 26). Στη νοτιοανατολική γωνία του Χώρου 53 καθώς και σε κόγχη στον ανατολικό τοίχο βρέθηκε πλήθος χάλκινων ιερατικών σκευών, μεταξύ των οποίων διπλοί πελέκεις (εικ. 14) και μεγάλο θυμιατήρι (εικ. 11).

Βόρεια από τους Χώρους 11 και 12 και έξω από τον βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε συγκρότημα δωματίων (Χώρος 56α και β) που ασφαλώς χτίστηκαν μετά την καταστροφή της περιόδου των Νέων Ανακτόρων αλλά επικάθησαν σε χώρο χτισμένο στην περίοδο των Παλαιών Ανακτόρων που διέθετε πολύθυρο.

Χώροι 35Α και 35Β, Διάδρομος 36, Χώρος 37

Νότια του Χώρου 26 ένα κλιμακοστάσιο (35Β) οδηγεί από τον ισόγειο Χώρο 35Α σε άνω όροφο. Ο Χώρος 35Α που επικοινωνεί με τον Διάδρομο 10 και με τον Διάδρομο 36 έδωσε δείγματα ωραίων τοιχογραφιών (εικ. 15). Από το χώρο αυτό προφανώς έπεσαν στον Διάδρομο 10 διπλοί πελέκεις και σφραγίδα με παράσταση γυναίκας με κεφαλή πουλιού (εικ. 18).

Ο πλακόστρωτος Διάδρομος 36, δυτικά του Χώρου 35, επικοινωνούσε και με τον Χώρο 28. Στον άνω όροφο αποτελούσε ίσως ενιαίο χώρο με τους Χώρους 35 και 37, όπως έδειξαν δομικά στοιχεία.

Του μεγάλου Χώρου 37 ανασκάφηκε η επιφάνεια του ορόφου που έδωσε σημαντικά ευρήματα κεραμικής (εικ. 20) και λίθινο αγγείο (εικ. 12).

Βορειότερα σημαντικοί είναι οι Χώροι 13-15.

Χώροι 13-15

Ένας επιμήκης χώρος μήκους 8,50 μ. από βορρά προς νότο και πλάτους 7,30 μ. μαζί με τον Διάδρομο 16, που περιλαμβάνει τρία δωμάτια (Χώροι 13-15), αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του Κεντρικού Κτηρίου.

Πρόκειται για προσθήκη που έλαβε χώρα πολύ σύντομα μετά την ίδρυση του κύριου ΥΜ ΙΑ κτηρίου, μέσα στην ίδια χρονική περίοδο των νεοανακτορικών χρόνων (ΥΜ ΙΑ). Ο χώρος αυτός είναι χτισμένος με τους ίδιους στιβαρούς λίθους, όπως ο εξωτερικός βόρειος τοίχος. Ωστόσο, ο εσωτερικός ανατολικός κοινός τοίχος τους, που χωρίζει τα δωμάτια από τον Διάδρομο 16, είναι χτισμένος με πλίνθους από πηλό και πέτρα. Στους ενδιάμεσους τοίχους είναι εμφανέστερα τα σημάδια του σεισμού που κατέστρεψε το κτήριο περί το 1600 π.Χ. Όπως έδειξε η ανασκαφή, ο χώρος ήταν διώροφος.

Χώρος 13 (κεραμεικό εργαστήριο): Ο τυφλός Χώρος 13 ανασκάφηκε αρχικά το 1986 και το 1988. Ήδη το 1988 βρέθηκαν στοιχεία που βεβαιώνουν ότι πρόκειται για κεραμεικό εργαστήριο.

Στο χώρο βρέθηκε κτιστή δεξαμενή ή «καρούτα», όπως την ονομάζουν οι αγγειοπλάστες του Θραψανού που δουλεύουν με τον ίδιο τρόπο, μέσα στην οποία σούρωνε ο καθαρός πηλός, και δύο γούρνες, στη μία από τις οποίες διασώθηκε αρχαίος πηλός αλλά και κεραμεικός τροχός. Στο δωμάτιο αυτό (εικ. 23-24) βρέθηκαν συνολικά 250 αγγεία, είκοσι τριών διαφορετικών σχημάτων, πολλά από τα οποία με γραπτή διακόσμηση, πρόχοι, κάλαθοι, αμφορείς (εικ. 13), προχοϊσκες, πιθοειδή, λοπάδες, ψευδόστομοι αμφορείς, δίσκοι, ρυτά, θυμιατήρια (εικ. 21), λύ-

23

Χώρος 13, κεραμεικό εργαστήριο.

24

Αναπαράσταση του κεραμεικού εργαστηρίου στον Χώρο 13.

25

Άποψη του Ψηλορείτη από το Αμάρι. Φωτ.: Γ. Πετράκης.

χνοι, λεκάνη με κυλινδρικό στέλεχος που λήγει σε ομφαλό στη νοτιοδυτική γωνία κ.ά., κυρίως όμως κύπελλα διαφόρων σχημάτων. Είναι βέβαιο, τόσο από τη θέση ανεύρεσης των αγγείων όσο και από άλλα ανασκαφικά στοιχεία, ότι βρίσκονταν σε ράφια και μάλιστα ταξινομημένα κατά είδος. Υπήρχαν θρανία στους τοίχους, όπως κατά μήκος του βόρειου τοίχου, όπου βρέθηκε πρόχους, και στον δυτικό, όπου ήταν τοποθετημένα πυριατήρια. Πιθανώς υπήρχε θρανίο και στον ανατολικό τοίχο. Πολλά κομμάτια καμένων ξύλων που βρέθηκαν δηλώνουν την ύπαρξη ξύλινων κατασκευών. Ακόμη βρέθηκαν χάλκινα εργαλεία, όπως εγχειρίδιο με τρία καρφιά. Έξω από το κεραμεικό εργαστήριο, σε απόσταση λίγων μέτρων από τον βόρειο τοίχο του, είχε εντοπιστεί στις ανασκαφές της πρώτης φάσης και τελευταία ανασκάφηκε πλήρως τεράστιος κεραμεικός κλίβανος (εικ. 22).

Ο μεταξύ των Χώρων 14 και 15 τοίχος ήταν ισχυρά κλονισμένος από σεισμό και είχε διατηρηθεί σε «κυματοειδές σχήμα». Κατά τη γνωμάτευση του ειδικού σεισμολόγου που μελέτησε τον τοίχο αυτό, ο τοίχος παρουσιάζει «απολιθωμένες παλμικές κινήσεις». Όπως και ο Χώρος 15, είχε παράθυρο. Στον Χώρο 14 βρέθηκαν περί τα 100 αγγεία στο στρώμα καταστροφής, πρίσμα από ορεία κρύσταλλο, καμένα ξύλα, οστά. Αυξημένη ήταν η ποσότητα φρούτων, όπως σταφυλιού και καρπών, και ένα δείγμα από κεχρί, που βρέθηκαν στο χώρο.

Στα ανώτερα στρώματα του Χώρου 15, που είχε παράθυρο στον δυτικό τοίχο με αγγεία στο περβάζι, βρέθηκαν αγγεία που τον διαφοροποιούν από τους δύο βορειότερους γιατί η κεραμεική είναι λεπτότερη. Τα τρία κωνικά ποτήρια κοινωνίας-ρυτά (εικ. 9) με διακόσμηση καλαμοειδών που βρέθηκαν σε κόγχη, καθώς και τμήμα από λίθινο κέρας καθοσίωσης δείχνουν τη λατρευτική χρήση του χώρου. Ακόμη, βρέθηκε λίθινο φωλεόσχημο αγγείο και αμφορέας με σπείρα. Ο Χώρος 15 σχετίζεται λοιπόν λειτουργικά με τον Χώρο 49.

Σε κάποιον όροφο του χώρου (σε ισόγειο;) βρέθηκαν τεμάχια χαλαζία και ορείας κρυστάλλου καθώς και εργαλεία, όπως τριβεία και οψιδιανοί για την επεξεργασία. Ίσως ήταν εργαστήριο ορείας κρυστάλλου. Στα μινωικά χρόνια δεν είναι περίεργος ο συνδυασμός ιερού και εργαστηρίου. Ορεία κρύσταλλος βρίσκεται στην περιοχή της Ζωμίνθου. Πυρουλουσίτης και οξείδιο του μαγγανίου, που βρέθηκαν επίσης εκεί, απαντούν στο Λαύριο, από όπου εισάγονται στην Κρήτη και στη Ζώμινθο. Στο ισόγειο του Χώρου 15, αμέσως κάτω από το λίθινο δάπεδο του άνω ορόφου, ήρθε στο φως πεσμένος μεγάλος πίθος διακοσμημένος με καταλοιβάδες και τη συνήθη πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση (εικ. 28).

Μακρύς πλακόστρωτος διάδρομος (Χώρος 16) συνδέει τους Χώρους 13-15 και τον Χώρο 49, από την ανατολική πλευρά. Από τον όροφο (βόρειο τμήμα) έπεσαν αγγεία, όπως χύτρες, κύπελλα και λεπτός δίσκος στερεωμένος σε ψάθινη βάση, ένας τύπος κανίστρου.

Δυτικά του Διαδρόμου 18, ο Χώρος 57 ήταν στον άνω όροφο χώρος αποθήκευσης, δεδομένου ότι βρέθηκε πλήθος θραυσμένων πύθων, ενώ στο ισόγειο ήταν πλακόστρωτος με θρανία και κεντρικό βύθισμα, πιθανώς εστία. Στο νότιο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε λοξός τοίχος που ανήκε σε παλαιότερη φάση. Ο βόρεια από αυτόν Χώρος 57α ίσως αποτελούσε βοηθητικό χώρο του κεραμεικού εργαστηρίου.

Χώρος 17

Νοτιοδυτικά του Διαδρόμου 18, κάτω από τον οποίο υπήρχε αγωγός, βρίσκεται ο Χώρος 17. Στα ανώτερα στρώματα του χώρου αυτού βρέθηκαν ανάμεσα σε πλήθος γιγαντιαίων λίθων, όπως και στον λοιπό χώρο, μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορίσκος και θραύσματα αγγείων ιστορικών χρόνων.

Πλήθος αγγείων μαζί με καμένα ξύλα και τρεις πίθοι, ένας με καταλοιβάδες, βρέθηκαν πεσμένοι από τον άνω όροφο. Τα αγγεία εντοπίστηκαν στον βόρειο και δυτικό τοίχο, ίσως πεσμένα από ράφια του άνω ορόφου.

Στο δάπεδο, στη βορειοδυτική γωνία είναι έντονα τα λείψανα φωτιάς που μαζί

με λιθόκτιστες κατασκευές αποδίδονται είτε σε τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις, λόγω της εύρεσης οστών και τριποδικών χυτρών και αγγείων, είτε σε βιοτεχνικές. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν όλες οι κατηγορίες φυτικού υλικού, όπως δίκοκκο σιτάρι, κεχρί, κριθάρι και όσπρια (βίκος, φακή, λαθούρι, μπιζέλι), αλλά και σύκο, σταφύλι, ελιά. Η εικόνα προδίδει επαναλαμβανόμενη επεξεργασία φυτικών προϊόντων. Στον δυτικό τοίχο, πάνω σε κατασκευή που έχει σχήμα χαμηλού θρανίου με λίθους, βρέθηκαν μικροαντικείμενα, μολύβδινα, χάλκινα και ασημένια, τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για προϊόντα βιοτεχνίας που ίσως έχουν να κάνουν με μεταλλουργικό εργαστήριο στο ισόγειο.

Νότια του Χώρου 17, οι Χώροι 27 και 58 αποτελούσαν προφανώς τροφοπαρασκευαστικούς χώρους. Ο Χώρος 58 ίσως χρησίμευε ως μαγειρείο.

Σημαντικότατο στον δυτικό τομέα είναι συγκρότημα τριών χώρων (49, 19, 28).

Χώροι 49, 19, 28

Οι Διάδρομοι 16 και 18 οδηγούν στο ισόγειο σε χώρο μακρόστενο, τον Χώρο 49, που βρίσκεται βόρεια του Χώρου 19 και νότια του Χώρου 15 και σχηματίζει Γ στον ισόγειο χώρο. Σύμφωνα με πληροφορίες από ντόπιους, στο δυτικό σκέλος του χώρου αυτού, και συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα του τοίχου του Χώρου 17 μέσα σε κόγχη, είχαν βρεθεί από αρχαιοκάπηλους, που είχαν καταστρέψει μεγάλο τμήμα του χώρου τη δεκαετία του '60, δύο μινωικά χάλκινα ειδώλια. Ο χώρος αυτός, που παλαισιώνει μαζί με τον Χώρο 28 τον Χώρο 19 και είναι δυτικά του Χώρου 15, είναι εξαιρετικά σημαντικός, όπως και οι Χώροι 15 και 28. Λείψανα καμένων δοκαριών από ανώτερο στρώμα στηρίζουν πλακόστρωτο δάπεδο και άλλη επίστρωση από πηλόχωμα προέρχεται ίσως από επίστρωση άλλου σημείου του άνω ορόφου. Στο ισόγειο διατηρείται πλακόστρωτο, το οποίο όμως σε ορισμένα σημεία έχει υποστεί τόσο καταστροφή από φωτιά ώστε οι πλάκες έχουν ασβεστοποιηθεί. Ο άνω όροφος του Χώρου 49, όπως ο γειτονικός Χώρος 15 και ο Χώρος 28, νότια του 19, έδωσε εξαιρετικής σημασίας ευρήματα, όλα πεσμένα στον ισόγειο χώρο. Εκτός από το πλήθος των γνωστών κωνικών κυτέλλων έδωσε και άλλα, πολύτιμα για την ερμηνεία του, ευρήματα, μεταξύ των οποίων τμήμα πήλινου κυλίνδρου φιδιών («snake tube»), ασφαλώς αντικειμένου λατρευτικού χαρακτήρα, χάλκινο εγχειρίδιο (εικ. 31), πήλινη σφραγίδα, τμήμα κωνικού ρυτού, περίτεχνη κεφαλή οστέινης περόνης (εικ. 29), θυμιατήριο κ.λπ. Στο κεντρικό τμήμα, μία τριγωνική σχεδόν κατασκευή περιελάμβανε πολλά κύπελλα και οστά δίνοντας την εντύπωση αποθέτη, ο οποίος ίσως ανήκει στην περίοδο μετασκευής του χώρου μετά το σεισμό, ενώ στη βορειοανατολική γωνία άνοιγμα από τον Διάδρομο 16 αποκάλυψε τοίχο πρωιμότερης φάσης, που τοποθετείται πάντως στη ΜΜ ΙΙΙβ-ΥΜ Ια περίοδο. Πιθανώς ο τοίχος της ίδιας φάσης, ο οποίος καταργήθηκε μετά το σεισμό, είναι εγκάρσιος με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά. Ο τοίχος αυτός του Χώρου 49, που διατηρεί ένα δόμο, έχει κοιλότητα κάτω από τη θεμελίωσή του, που ίσως δηλώνει την ύπαρξη αποχέτευσης.

Ο Χώρος 19 πρωτοανασκάφηκε το 1983 (εικ. 3). Είναι ο χώρος που βρίσκεται νότια του Χώρου 49.

Στον σημαντικό αυτό χώρο είχε γίνει κατά τη δεκαετία του 1960 η μεγάλη τομή αρχαιοκαπηλίας που τον είχε διαταράξει ισχυρά. Σωροί από λίθους και μεγάλες πλάκες, που περιορίζονται στο ανατολικό τμήμα, δίνουν την εντύπωση πεσμένου κλιμακοστασίου που οδηγούσε στον άνω όροφο. Όπως διαπιστώθηκε, ο Χώρος 19 είναι φωταγωγός με πλακόστρωτο δάπεδο από πλάκες σχιστολίθου και τέσσερις πεσσούς στα άκρα που θα στήριζαν κίονες. Ένα θρανίο αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του. Πάνω σ' αυτόν έπεσε πιθανώς η κλίμακα μεγάλου κλιμακοστασίου που διατηρεί πλατύσκαλο μεγάλου μεγέθους. Στο νοτιότερο τμήμα του βρέθηκαν χάντρες από σάρδιο, χλωρίτη και αχάτη (εικ. 30).

Νότια του Χώρου 19 βρίσκεται ο Χώρος 28. Όπως και ο 49 είναι εξαιρετικά σημαντικός χώρος. Στο ισόγειο οι δύο χώροι χωρίζονται από τον εγκάρσιο λεπτό τοίχο δυτικά του Χώρου 19. Ο Χώρος 28 σχηματίζει ένα Γ στο ισόγειο, όπως και

26

Λίθινος βωμός με Γραμμική Α γραφή.

27

Η ανασκαφική ομάδα της Ζωμίνθου το 2011.

28

Μεγάλος πίθος διακοσμημένος με καταλοιβάδες και πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση που βρέθηκε στο ισόγειο του Χώρου 15.

26

27

28

ο Χώρος 49. Στη νοτιοανατολική γωνία έχει δύο μεγάλες θύρες, από τις οποίες η μία οδηγεί ανατολικά στο ισόγειο του Χώρου 26, και η άλλη στον ισόγειο χώρο του Διαδρόμου 36, ο οποίος στον άνω όροφο αποτελούσε συνέχεια του Διαδρόμου 16, όπως έδειξε τοίχος πεσμένος προς το χώρο αυτό. Στο δυτικότερο τμήμα υπάρχουν δύο μικροί χώροι (54-55) που επίσης ήταν διώροφοι και ανοίγονται προς τον Χώρο 28. Οι χώροι αυτοί ήταν σαφώς βοηθητικοί. Από τον στενό Χώρο 54 ανοίγεται θύρα προς τον Χώρο 38. Ίσως ο στενός αυτός χώρος ήταν θυρωρείο.

Και στον Χώρο 28 βρέθηκαν πλάκες σχιστολίθου από τον όροφο κάτω από παχύ στρώμα πηλοχώματος και καμένα δοκάρια, όπως στον Χώρο 49, που δηλώνουν τη μετασκευή του κτηρίου μετά την καταστροφή της ΥΜ ΙΑ περιόδου ή και κάποια επισκευή στην ίδια περίοδο, εφόσον η κεραμεική δεν διαφοροποιείται. Από τον άνω όροφο βρέθηκαν πεσμένα πολλά αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία θα ήταν τοποθετημένα σε πήλινο ερμάριο που διασώθηκε εν μέρει πάνω στον νοτιοανατολικό πεσσό του Χώρου 19. Ακόμη, βρέθηκαν χάντρες από σάρδιο, αχάτη, ένα χάλκινο καρδισόχημο και ένα χάλκινο φυλλόσχημο περιάπτο, τμήματα ορείας κρυστάλλου, χάλκινες και οστέινες περόνες καθώς και κύπελλα, θραύσματα από χύτρες και ένα τριβείο, λύχνοι, θυμιατήρια. Τα πολυτιμότερα ευρήματα είναι οι σφραγίδες από στεατίτη που έπεσαν από τον άνω όροφο. Μία σφραγίδα εικονίζει δύο υδρόβια πουλιά (εικ. 16), άλλη λέοντα (εικ. 19), μία, τέλος, αποδίδει σκορπίο (εικ. 17). Ενδιαφέρουσες είναι οι περόνες από οστό και χαλκό. Σημαντικότερα όμως ευρήματα από το χώρο αυτό είναι δύο εξαιρετικής τέχνης χάλκινα ειδώλια σεβιζόντων – από τα ωραιότερα ειδώλια της μινωικής τέχνης της «εποχής της ακμής» (εικ. 2). Αν τα συνυπολογίσει κανείς με τα χάλκινα ειδώλια που υφάρπαξαν οι αρχαιοκάπηλοι το 1960 από το χώρο που σήμερα ονομάζεται 49, είναι προφανές ο πλούτος των Χώρων 28 και 49. Η ποιότητα που χαρακτηρίζει τα ευρήματά τους δηλώνει πιθανώς τη σχέση των δύο χώρων στον άνω όροφο. Χωρίς υπερβολή μπορεί κανείς να τους χαρακτηρίσει ως επίσημους χώρους τελετών, όπως συνάγεται από τον πλούτο των αγγείων, ίσως και ως ιερό, λόγω του κέρατος καθοσίωσης, τα ρυτά σε κόγχη στον Χώρο 15, αλλά κυρίως λόγω της εύρεσης των χάλκινων ειδωλίων. Τα ευρήματα αυτά, όπως και τα κοσμήματα, αποτελούσαν τα μεν τελετουργικά σκεύη, τα δε αφιερώματα, ενώ τα χρηστικά αγγεία (χύτρες, δίσκοι κ.λπ.) θα χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή και την κατανάλωση τροφής σε γεύματα στα οποία έπαιρνε μέρος μεγάλος αριθμός ατόμων. Η ποιότητα της κεραμικής με ωραία φυτικά και άλλα διακοσμητικά θέματα στην επιφάνεια των αγγείων, αν και βρέθηκαν εν πολλοίς θρυμματισμένα, δείχνει ότι

29

Περίτεχνη κεφαλή οστέινης περόνης, από τον άνω όροφο του Χώρου 49.

30

Χάντρες από σάρδιο, χλωρίτη και αχάτη που βρέθηκαν στο νοτιότερο τμήμα του Χώρου 19.

31

Χάλκινο εγχειρίδιο, από τον άνω όροφο του Χώρου 49.

29

30

εξυπηρετούσαν ένα εκλεπτυσμένο γούστο, ενώ τα κωνικά ή άλλου τύπου κύπελλα προορίζονταν ως αγγεία πόσης ή τροφής. Σε άλλους χώρους τα κύπελλα θα είχαν ίσως διαφορετική χρήση, όπως στην ανάμειξη χρωμάτων, ή θα εξυπηρετούσαν άλλες πρακτικές ανάγκες.

Το μέχρι σήμερα ανεσκαμμένο κτήριο έδωσε πλήθος αριστουργημάτων τέχνης, όπως τα χάλκινα ειδώλια, χάλκινο κύπελλο, εγχειρίδια, περίτεχνες περόνες και περιάπτα από χαλκό και οστό ή ελεφαντόδοντο, κοσμήματα από ημιπολύτιμους λίθους, σφραγίδες, ρυτά σε σχήμα ζώου (χοίρος, κέρας από ρυτό αιγάγρου, κέρας από ταύρο), κύπελλα κοινωνίας με φυτική διακόσμηση, σφραγίδες, οστέινα κοσμήματα, τοιχογραφίες που δείχνουν ότι πρόκειται όχι μόνο για κατοικία εξέχοντος προσώπου αλλά και για σπουδαίο ιερό με ειδικά σκεύη. Αρχιτεκτονικά επιδεικνύει τον ίδιο πλούτο: οι διάδρομοι, τα πλακόστρωτα δωμάτια άνω ορόφων, οι αυλές, ο φωταγωγός, το μεγάλο κλιμακοστάσιο και τα μικρότερα σε διάφορους χώρους (4, 20, 11 και 35β), η δεξαμενή καθαριμών στην οποία διατηρήθηκε τμήμα πήλινου αγωγού, κυρίως όμως τα εργαστήρια, όπως το κεραμεικό εργαστήριο (13), το εργαστήριο οψιδιανού αλλά και οστών (στον Χώρο 15), πιθανόν και μεταλλουργίας (17). Διατήρησε ακόμη πολύτιμη διακοσμημένη εστία στον Χώρο 50 και ξύλινους κίονες, λείψανα των οποίων βρέθηκαν δίπλα στις βάσεις τους στους Χώρους 50, 52 και ακόμη ορθογώνιο βωμό.

Αρχαιοβοτανική και οστεολογική μελέτη

Η ενδελχής και συστηματική αρχαιοβοτανική έρευνα που έγινε με την τεχνική της επίπλευσης απέδειξε ακόμη το είδος των φυτικών κατάλοιπων που βρέθηκαν, έστω και απανθρακωμένα, και είναι:

α) Δημητριακά: σπόροι σιταριού (*Triticum dicoccum*), κριθάρι (*Hordieum vulgare*), κεχρί (*Panicum melaeum*), φακή (*Lens culinaris* Med.), λαθούρι (*Lathyrus sp.*), βίκος (*Vicia sp.*). Ενδιαφέρον έχει η παρουσία κριθαριού για πρώτη φορά στην Κρήτη, ενώ το σιτάρι είναι γνωστό από τη Νεολιθική περίοδο. Το κεχρί, επίσης, που έρχεται τη 2η χιλιετία από την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, είναι ένα «νέο» είδος στην Κρήτη, ενώ έχει βρεθεί στην Κεντρική Ελλάδα. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει την προσβασιμότητα των κατοίκων της Ζωμίνθου σε συγκεκριμένη διατροφική πηγή.

β) Φρούτα: αντιπροσωπεύονται από το σύκο (*Ficus carica* L.), το σταφύλι (*Vitis vinifera* L.).

Ακόμη, ελιές (*Olea europaea*) που εντοπίστηκαν στα Δωμάτια 17, 8. Λίγα κατάλοιπα της οικογένειας των Ροδιδών (*Rosaceae*) και άλλων απροσδιόριστων φρούτων ή καρπών. Τέλος, βρέθηκαν λιγότερα βοτανικά ευρήματα της άγριας χλωρίδας που ανήκουν σε διάφορες κατηγορίες. Σημειώθηκαν επίσης είδη με φαρμακευτικές ιδιότητες, όπως *Solix sp.*, *Silene sp.*, *Mellilotus*, *Verbena* και *Verbascum*. Κανένας από τους χώρους δεν δείχνει μέχρι στιγμής μαζική αποθήκευση. Γενικά, τα είδη των φυτών που σημειώθηκαν στη Ζωμίνθο δείχνουν μία ισορροπημένη διατροφική φυτική βάση.

Η οστεολογική μελέτη έδωσε επίσης ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα είδη της πανίδας. Διακρίθηκαν οικόσιτα ζώα, όπως βοοειδή, αίγες, πρόβατο, χοίρος, σκύλος, ή άγρια ζώα, όπως αλεπού, αλλά και ελαφοειδή και μάλιστα του είδους *Dama Dama*, ενώ βρέθηκαν λιγότερα οστά πτηνών.

Τόσο η αρχαιοβοτανική όσο και η οστεολογική μελέτη βασίζονται σε μικρό αριθμό δειγμάτων, προσφέρουν όμως κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Οι πιο πάνω μελέτες δείχνουν ότι οι κάτοικοι της Ζωμίνθου ασχολούνταν περισσότερο με κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Οι καλλιέργειες θα ήταν μικρής κλίμακας και είναι πιθανόν η παρουσία των φυτικών προϊόντων να είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης δικτύου ανταλλαγών με πεδινές περιοχές.

Ασφαλώς επί τόπου θα γινόταν επεξεργασία του δέρματος, του μαλλιού και ίσως των εργαλείων από οστό, τα οποία θα ήταν ανταλλάξιμα είδη. Είναι τυχαίο

32

Το ζεύγος Σακελλαράκη στο Φουρνί το 1995.

33

Άποψη του Ψηλορείτη.
Φωτ.: Γ. Πετράκης.

32

ότι δεν βρέθηκαν ακόμη πολλά υφαντικά βάρη σε τόπο παραγωγής μαλλιού, κάτι που γνωρίζουμε όμως από το μυκηναϊκό κτήριο στη θέση «Μνήματα». Ίσως η επεξεργασία του μαλλιού και η υφαντική γίνονταν σε άλλους χώρους του κτηρίου που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί. Το ίδιο ισχύει για τη μη εύρεση μέχρι τώρα πινακίδων, στις οποίες θα κατέγραφαν τα προϊόντα, τις ανταλλαγές και άλλα στοιχεία των δραστηριοτήτων. Ωστόσο, έχει βρεθεί εγγράκτο σημείο γραφής σε αγγείο που προέρχεται από το κεραμεικό εργαστήριο.

Καταστροφή

Το μινωικό κτήριο καταστράφηκε από σεισμό δύο φορές στα μινωικά χρόνια και μία στα ρωμαϊκά.

Ο ειδικός σεισμολόγος που μελέτησε τον τοίχο του ΥΜ ΙΑ κτηρίου, μεταξύ των Χώρων 14 και 15, απεφάνθη ότι «η εικόνα της καταστροφής της Ζωμίνθου διατηρεί απολιθωμένες παλμικές σεισμικές κινήσεις». Η Ζωμίνθος είναι το ζωντανότερο παράδειγμα καταστροφής από σεισμό στην Κρήτη.

Παρ' όλα αυτά στη Ζωμίνθο υπήρξε συνεχής κατοίκηση. Χαρακτηριστικά είναι τα μυκηναϊκά λείψανα που αναφέρονται στη συνέχεια.

Μυκηναϊκός οικισμός στη θέση «Μνήματα»

Στη θέση «Μνήματα» είναι εμφανής η χρονική συνέχεια του οικισμού που υπήρξε στους «Άλωνες», όπου το σημαντικό μινωικό κτήριο, αν και φαίνεται ότι μεταξύ της ΥΜ ΙΑ και της ΥΜ ΙΙΙ υπήρξε ένα κενό. Δηλαδή απουσιάζει η ΥΜ ΙΒ και η λεγόμενη «Ανακτορική» (ΥΜ ΙΙ) περίοδος. Εγκατάλειψη για κάποιο διάστημα του χώρου; Η ζωή όμως είναι έντονη στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Συγκεκριμένα: Στη θέση «Μνήματα», κάτω από το λεγόμενο «Βενετσιάνικο» τυροκομείο, δίπλα στους Άλωνες (περί τα 100 μ. βορειοανατολικά), έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί εν μέρει τμήμα του μυκηναϊκού οικισμού. Στο σημείο αυτό, διαπιστώθηκε εκτεταμένος οικισμός με διώροφα κτίσματα. Στα συγκροτήματα βρέθηκε πλήθος κεραμικής, όπως τριποδικές χύτρες, λίθινοι τριπτήρες, υφαντικά βάρη και σφονδύλια που δηλώνουν και τις δραστηριότητες των κατοίκων, όπως η υφαντική – αυτονόητη δραστηριότητα σε μία περιοχή όπου το μαλλί των προβάτων αποτελεί ένα προϊόν που αποφέρει πλούτο, όπως δηλώνουν οι πινακίδες της Κνωσού.

Νεκροταφεία

Εκτός όμως από τον οικισμό, στην ευρύτερη περιοχή της Ζωμίνθου έχουν επισημανθεί νεκροταφεία τόσο της Μινωικής, όσο και της Μυκηναϊκής περιόδου. Δυστυχώς, το μινωικό νεκροταφείο που βρίσκεται κοντά στον οικισμό πρέπει να συλήθηκε τη δεκαετία του '60 από τους ίδιους που διενήργησαν τις λαθρανασκαφές στο Κεντρικό Κτήριο της Ζωμίνθου. Ενδεικτικός είναι ο σπλιαιώδης τάφος στην περιοχή της Αγίας Μαρίας: Στην κορυφή του χαμηλού λόφου «Σπλιάρι», 500 μ. νότια του Κεντρικού Κτηρίου και στην περιφέρειά του, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας, επισημάνθηκε το νεκροταφείο, συγκεκριμένα ένα βραχύωδες στέγασμα στο οποίο βρέθηκαν πίθοι, λάρνακες και άλλα μικροαντικείμενα.

Μυκηναϊκό νεκροταφείο στον Κουρουπτιό

Στην περιοχή Ζωμίνθου, στη θέση «Κουρουπτιός» ερευνήθηκε σπλιαιώδης τάφος των ΥΜ ΙΙΑ2 χρόνων, ο δεύτερος τάφος προϊστορικών χρόνων που εντοπίζεται

Βιβλιογραφία

Γλυκού Αικ., Έκθεση οστεολογικής μελέτης από την ανασκαφή Ζωμίνθου, αδημ. μελέτη.

Catling H.W., AR 1988-1989, σ. 101-102.

Έργον 1986, τόμ. 33, σ. 139-141.

Έργον 1988, τόμ. 35, σ. 165-172.

Έργον 2004, σ. 48-54.

Έργον 2005, σ. 62-65.

Έργον 2006, σ. 66-76.

Έργον 2007, σ. 66-76.

Έργον 2008, «Ζωμίνθος», σ. 98-111.

Έργον 2009, σ. 68-73.

Έργον 2010, σ. 56-59.

Έργον 2011, σ. 41-43.

Έργον 2012, σ. 79-84.

Έργον 2013, σ. 51-55

Έργον 2014, σ. 42-45

Έργον 2015, υπό έκδοση.

Λιβάρδα Α. / Κοτζαμάνη Γ., «Οι αρχαιοβοτανικές μαρτυρίες από το υστερομινωικό ορεινό κέντρο της Ζωμίνθου», αδημ. μελέτη.

Papadopoulos K. / Sakellarakis Y., «Virtual Windows to the Past: Reconstructing the Ceramics Workshop at Zominthos, Crete», *Proceedings of Computer Applications & Quantitative Methods in Archaeology* 2010.

Σακελλαράκης Γ., ΠΑΕ 1983, σ. 443, 448, 498.

Σακελλαράκης Γ., ΠΑΕ 1984, σ. 507-509.

στον Ψηλορείτη. Μέσα του είχαν ταφεί τουλάχιστον τρία άτομα. Άφθονη ήταν η κεραμεική: Μέρη από τις πλευρές και το κάλυμμα διακοσμημένης σαρκοφάγου, ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι, άωτα κωνικά κύπελλα, ένα φωλεόσχημο και ένα πιθοειδές αγγείο, πόδια από χύτρα και κύλικα, συρμάτινο ψέλλιο, περόνη, κρίκος δακτυλιδιού και σφονδύλιο από στεατίτη.

Σε λάκκο κάτω από τα πιο πάνω ευρήματα βρέθηκαν χάλκινα αντικείμενα: ένα μαχαίρι, μία λόγχη, τρία χάλκινα αγγεία. Τα αγγεία αυτά είχαν προφανώς τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια επιτάφιας τελετής πριν από την τοποθέτηση της σαρκοφάγου στη θέση της, εφόσον καλύφθηκαν με μεγάλους λίθους. Ο τάφος αποδίδεται σε Αχαιο πολεμιστή, εξαιρετικό γεγονός για την περιοχή του Ψηλορείτη. Ασφαλώς συνδέεται με τον ανθηρό μυκηναϊκό οικισμό στη θέση «Μνήματα».

Τα σημαντικά μυκηναϊκά ευρήματα στον Κουρουπτό δηλώνουν τη σημασία του βουνού και σ' αυτή την περίοδο.

Ένα ιερό κορυφής που βρίσκεται στο δρόμο του Κρουσώνα, βορειοανατολικά του Κεντρικού Κτηρίου, στη θέση «Κεριά», μαζί με άλλα υψώματα που έχουν θεωρηθεί ιερά κορυφής, συμπληρώνουν την εικόνα ενός συγκροτημένου οικισμού.

Ο οικισμός της Ζωμίνθου, ο υψηλότερος μέχρι στιγμής μινωικός οικισμός, με την, έστω αποσπασματική, εικόνα που εμφανίζει μέχρι σήμερα, δηλαδή το πολυτελές κτήριο, το μυκηναϊκό συγκρότημα με τους σημαντικούς τάφους και το ιερό κορυφής, δείχνει μια άλλη εικόνα του μινωικού αλλά και του μυκηναϊκού κόσμου στα βουνά, που διαφέρει από τη γνωστή εικόνα που έχουμε για τη μινωική Κρήτη, δηλαδή εκείνη της κυριαρχίας των μεγάλων κέντρων που έχουν την έδρα τους στις πεδιάδες και τη γνωστή «θαλασσοκρατία». Μαρτυρεί την εξουσία την οποία διατηρούν οι κάτοικοι των βουνών, που τους εξασφάλιζε οικονομική και ίσως κάποια πολιτική ανεξαρτησία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μεγάλα κέντρα, όπως η Κνωσός που διακινούσε μεγάλο μέρος των προϊόντων τους, δεν είχαν τον πρωτεύοντα ρόλο. Ίσως οι κάτοικοι του Κεντρικού Κτηρίου της Ζωμίνθου αποτελούσαν μέλη της δυναστείας που βασιλεύε στην Κνωσό και ήλεγχαν την περιοχή του Ιδαίου Άντρου.

Η μεγάλη δύναμη στην οποία στήριζαν οι άρχοντες της Ζωμίνθου το κύρος τους, εκτός από τον φυσικό πλούτο του βουνού, ήταν η γειτνίαση και η διαχείριση του ιερότερου σπηλαίου της Κρήτης, του Ιδαίου Άντρου, με μεγάλη εμβέλεια στον τότε γνωστό κόσμο (Ανατολή και Δύση).

Ασφαλώς η Ζωμίνθος αποτελούσε ένα μεγάλο διοικητικό και ίσως θρησκευτικό κέντρο, έδρα μέλους της Δυναστείας της Κνωσού.

Σακελλαράκης Γ., *Ανασκάπτοντας το παρελθόν*, 1996, σ. 205.

Σακελλαράκη Γ. και Ε., *Αρχάνες: μία νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, Αθήνα 1997, σ. 320 εικ. 279-282.

Σακελλαράκης Γ. / Παναγιωτόπουλος Δ., ΠΑΕ 2004, σ. 99-110.

Σακελλαράκης Γ. / Παναγιωτόπουλος Δ., ΠΑΕ 2005, σ. 85-105.

Sakellarakis Y. / Panagiotopoulos D., «Minoan Zominthos», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα έως σήμερα»*, τόμ. 2: «Αρχαίοι Χρόνοι», 2006, σ. 47-55.

Σακελλαράκης Γ. / Παναγιωτόπουλος Δ., ΠΑΕ 2006, σ. 121-142.

Σακελλαράκης Γ., ΠΑΕ 2007, σ. 55-97.

Σακελλαράκης Γ., «Ζωμίνθος», ΠΑΕ 2008, 93-125.

Σακελλαράκης Γ. / Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Ζωμίνθος», ΠΑΕ 2009, σ. 145-178.

Σακελλαράκης Γ. / Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Ζωμίνθος», ΠΑΕ 2010 (υπό έκδοση).

Σακελλαράκης Γ. / Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *Ιδαίον Άντρον*, 2011.

Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Ζωμίνθος», ΠΑΕ 2011, σ. 97-173.

Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Ζωμίνθος», ΠΑΕ 2012, σ. 125-184.

Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *Ανασκαφή Ζωμίνθου*, ΠΑΕ 2013, υπό έκδοση.

Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *Ανασκαφή Ζωμίνθου*, ΠΑΕ 2014, υπό έκδοση.

Touchais G., BCH 1989, σ. 690-692.

Trautmueller S., «The LM I pottery from the ceramic workshop at Zominthos», στο Brogan Th.M. / Hallager E. (επιμ.), *LM IB Pottery*, Danish Institute at Athens, 2011, τόμ. 1, σ. 93-107.